

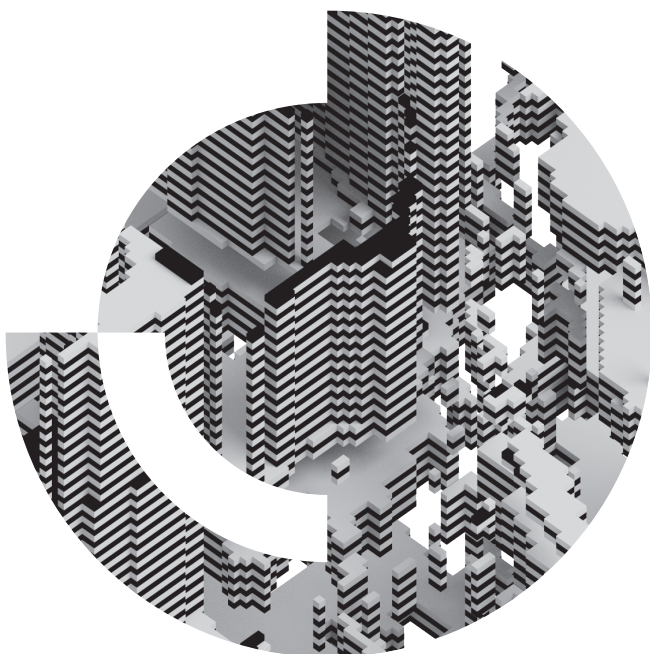
DIRCINA

VII/02

a designkultúra folyóirata

_városírás

Disegno

A DESIGNKULTÚRA FOLYÓIRATA

Szaklektorált, szabad hozzáférésű tudományos folyóirat

A szerkesztőbizottság tagjai:

VICTOR MARGOLIN, PROFESSOR EMERITUS: UNIVERSITY OF ILLINOIS (1941–2019)
Roy Brand, Associate Professor: Bezalel Academy of Arts and Design, Jerusalem
Loredana Di Lucchio, Professor: Sapienza University of Rome
Jessica Hemmings, Professor: University of Gothenburg
Lorenzo Imbesi, Professor: Sapienza University of Rome
Kapitány Ágnes, emerita professzor: MOME Budapest
Kapitány Gábor, egyetemi magántanár: MOME Budapest
Viktor Malakuczi, Research Fellow: Sapienza University of Rome
Szónyi György Endre, egyetemi tanár: SZTE; Visiting Professor: CEU

Szerkesztők: Gyenge Zsolt, Horváth Olivér, Szentpéteri Márton;
Wunderlich Péter (projektmenedzser). Alapító szerkesztő: Fiáth Heni (2014–2018).

Arculat: Skrapits Borka

Célkitűzések:

A Disegno a designkultúrák minden aspektusáról és minden szereplőjétől – alkotóktól, teoretikusoktól, kritikusoktól, menedzserektől és oktatóktól – vár kritikai természetű tanulmányokat, esszéket és recenziókat. A designkultúra fogalmát tágan értjük: célunk a tervezett környezet, s a vele kapcsolatos praxisok és diskurzusok világának együttes vizsgálata. E poszt-diszciplináris szemlélet túllép a művészet, a vizuális kultúra és a design világának megkülönböztetésén, s a kreativitáshoz kötődő témák összessége iránt fogékony. Amellett, hogy vitaforumot biztosítunk a designkultúrával törődő szerzők számára, célunk, hogy ily módon a designkultúráról folyó beszéd létjogosultságát is erősítsük a hazai tudományosságban.

Minden tanulmány két külső bíráló általi anonim lektoráláson (double-blind peer review) esik át.
Publikációs díjat nem számítunk fel.

Kapcsolat: Moholy-Nagy Művészeti Egyetem
Budapest, Zugligeti út 9–25.
disegno@mome.hu

A Disegno teljes tartalma elérhető online: disegno.mome.hu

Felelős kiadó: Koós Pál

Kiadó: Moholy-Nagy Művészeti Egyetem, 1121 Budapest, Zugligeti út 9-25.

ISSN: 2064-7778 (nyomtatott) **ISSN:** 2416-156X (online)

Creative Commons Licenc

Ez a mű a Creative Commons Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 Nemzetközi licenc alapján használható fel.

Tartalom

előszó

- 004** Szentpéteri Márton: *Városírás, városbeszéd*

tanulmányok

- 010** Novák Veronika: *Páratlan Párizs – Metropolisz-élmény a modernitás előtt*
- 032** Borda Réka: *Kié a(z irodalmi) város? Genderkérdések az írott terekben*
- 050** Ady Mária: *„Bovaryné a panelban”: Lakótelep a francia filmekben*
- 074** Sirató Ildikó: *Budapest, színházi város*
- 092** Őry Júlia: *„Tisztelt Kollégánk! Közös játékra hívjuk...”:
A Keszthely ’81 pályázat a kelet-európai konceptuális városépítészet kontextusában*
- 112** Hulesch Máté: *A város mint konkrét utópia:
Henri Lefebvre városelméleti munkássága a spekulatív designelmélet kontextusában*
- 130** Jakabfi-Kovács Boglárka: *A nemnövekedés alakú tér.
A köztértervezés lehetséges új körvonalai*

esszék

- 154** Hámori Péter: *Város és homok*
- 168** Kulcsár Géza: *Arkhé-tech-túra: A város mint kozmológiai intervenció*
- 178** Dobos Bence László: *Atmoszférikus séták*
- 188** Bánki Éva: *Egy múlt nélküli város emlékezete.
Brazíliaaváros a történelem és a kultúra tükrében*
- 200** Barta Fruzsina és Horváth-Farkas Zsófia: *Átmeneti város.
Tartós ideiglenes városi beavatkozások Hollandia nagyvárosaiban*

- 210** **a szerzőkről**

BUDAPEST, SZÍNHÁZI VÁROS

Sirató Ildikó

ABSZTRAKT

Mi teszi a várost? E „költői kérdésre” számos tudományos és a hétköznapi tapasztalatokon alapuló választ tudunk megfogalmazni. A jelen dolgozatban a kérdést pontosítva, fókuszálva arra keressük választ, mi teszi a színházi várost. Milyen mennyiségi, illetve minőségi mutatók teljesülése szükséges ahhoz, hogy a lakók és a későbbi elemzők, kutatók egy város színházi életét megfelelőnek, kielégítőnek, vagy akár gazdagnak érezzék és nevezzék?

Vajon titulálhatjuk-e Budapestet színházi városnak? Milyen fizikai és szellemi–kulturális–művészeti kapcsolat jön létre és működik a város mint közösségi léttér és intézményei között? S hogyan írható le egy növekvő és erősödő település esetében a folyamatok dinamikája?

A településtörténet, a kulturális antropológia, a kulturális szociológia és a színháztörténet elméleti és módszertani tapasztalatait most Budapestnek és színházi játszóhelyeinek kapcsolatát vizsgálva köjtjük össze, s megkíséreljük fölvezetni azokat a jellemzőket, melyek színháztörténetében a városszerkezet fizikai–építészeti, közigazgatási és művészeti–intézményi struktúráira hatással voltak és vannak.

Bemutatunk néhány történeti példát arra, hol s miképp helyezkedik el, illeszkedik be egy színház a közösségi térbe mint épület és mint közintézmény, miképpen változtatja meg a város szerkezetet, vagy épp hogyan változik meg egy városi (lét)tér, ha eltűnik. Hogyan bővült a várossal együtt a színházi tér a metropolisszá fejlődő Budapesten, s hogyan épül tovább lényegében változatlan megoldásokkal a színházstruktúra? A városstervezés és a közönség körének bővülése, izlésének változása hogyan alakít ki új centrumokat az újonnan meghódított, beépített területeken, a város lakók szokásainak és igényeinek megváltozása hogyan hat a kereskedelmi és kulturális intézményszerkezetre? Ezek a később kifejtendő összefüggések jól vizsgálhatók a színjáték épített vagy „talált” tereinek történetiségében.

#Budapest, #Pest-Buda, #művelődéstörténet, #színháztörténet, #Nemzeti Színház

https://doi.org/10.21096/diseigno_2023_2si

A Duna két partján fölépült székváros(ok) többnyelvű, több kultúrájú lakossága a felvilágosodás közösségi értékrendet és életmódot átformáló időszakában, a 18. század második felétől találkozhatott a hivatásos színjátszás különböző formáival, melyek korábban dedikált közösségekben és jellemzően szűkebb közönségnek voltak csak elérhetőek az iskolai vagy a főúri művelődési élet eltérő (pl. didaktikus, vagy exkluzív szórakoztató) funkcióit betöltve.¹ A 18. század hozta el szellemi és technológiai forradalmaival, újításaival a nagyobb közösségek életmódjának gyors átalakulását, az újkori, modern városiasodást. E folyamat nálunk is elindult és szokatlanul nagy sebességgel zajlott az 1760-as évtizedtől a magyar (politikai és társadalmi) reformkor kezdetéig, az 1820-as évtized közepéig. Ezt követően a tudatosan tervezett polgárosítási és a nemzeti mozgalom párhuzamos sodrásában a nyelv, az irodalom és a színház jelentősége is megnőtt, fórumaik és intézményeik fontos szerepet tölthettek be a közösségi identitás építésében. A városfejlesztés tervezése is megindult már az 1848 márciusában kezdődött polgári forradalom időszakában, s a szabadságharc 1849 nyarán bekövetkezett bukása után csak lelassult, visszafogottabb lett – kényszerűségből a nemzeti vívmányok, az addig elért eredmények megtartása volt a közvetlen cél –, de az 1860-as évek második harmadától már ismét egyre határozottabb programszerűséggel lendült föl a modernizálási folyamat. Végre azután az 1870-es évek hozták el az e téren is egyre gyarapodó sikereket, hogy majd a századfordulóra Budapest valóban és ténylegesen elérje a mindig szerencsésebb nyugat-európai fő- és nagyvárosok színvonalát, és a budapestiek számára a „vetélytárs” Béccsel, Prágával, Berlinnel, Münchennel összemérhető életmódot, életszínvonalat és szolgáltatásokat tudjon nyújtani. A 20. század társadalmi–történelmi viharai, fordulatai és veszteségei az előző száz év során zajlott folyamatokat időnként annullálták, visszafordították, máskor csak szinte változatlan ismétlődésre kárhoztatták. Ugyanakkor a budapestiek életmódja és igényei folyamatosan korszerűsödtek, változtak, ezzel megteremtve a struktúrák szükségszerű átalakulásának keretét is.

Ma, a 21. század első harmadának végéhez közeledve azt tapasztalhatjuk, hogy a korábban regisztrált folyamatok tovább gördülnek az új évezredben is, régen ismert és új jelenségeket hozva az elemzők – és a város közössége–közönsége elé.

¹ A korábbi, ó- és középkori liturgikus vagy az ún. vásári (szórakoztató) játékok Közép-Európában jellemzően nem városi környezetben találtak teret, hanem a közönséget „keresték meg/föl” a lakóhelyükön, illetve a már létező közösségek szertartásaihoz kapcsolódtak.

² A pontosság kedvéért megjegyzendő, hogy a Budát, Pestet, Óbudát és a Margitszigetet egyesítő 1872. évi XXXVI. törvénycikk Buda-Pest fővárosi törvényhatóság alakításáról és rendezéséről (1872. december 23.) az elfogadás napjától hatályos volt, de előírásainak megvalósítása 1873. november 17-ig elhúzódott. A tényleges, ünnepélyes aktusra a fővárosi közgyűlés szeptember végén lezajlott választása, az első (főpolgármester-választó) közgyűlés (október 25.), s végül a várost a gyakorlatban vezető polgármester és két alpolgármester november eleji funkcióba lépése után került sor. Így az 1872-ben megnyílt István téri Színház (a mai Klauzál téren), majd még a Városligeti Színház / Aréna (1874) is korábbi folyamat eredményeképp jött létre.

³ Lásd: Múzsák a Teátrum téren – 200 éve nyílt meg a pesti Német Színház, <https://www.oszk.hu/kiallitasok/muzsak-teatrum-200-eve-pesti-nemet-szinhasz>.

⁴ A színháztörténeti adatokat a magyar színháztörténet szinézisműveire – (Kerényi 1990; Gajdó 2001, 2005; Székely és Kerényi 1994) – hivatkozva közöljük, Budapest színházi földrajzához lásd Sirató (2014).

⁵ Buda színházhistóriáját 1768-tól kezdve számítjuk, amikor egymást követően két fogadóban, a Várbeli Vörös Sünhöz címzettben és a vízivárosi Fehér Keresztben bérelt játszóhelyet (1773-ig szóló kontraktusokkal) Felix Berner színiigazgató. A pesti oldalon a (mai Károly körúti) Hacker Szalában biztosított helyet a fogadó tulajdonosa 1776-tól előbb a német nyelven játszó, majd 1809-től már kizárólag a magyar hivatásos társulatoknak. (Sirató 2014, 235)

A városszociológiai szempontoknak, továbbá a színháztörténeti folyamatokat és az épített környezet esztétikáját elemző módszereknek az összesítésével talán tudunk néhány érdekes példát és következtetést mutatni az interdiszciplináris kérdések iránt fogékony olvasóknak.

A PEST-BUDAI SZÍNHÁZTÖRTÉNET 18. SZÁZADI KEZDETEI

Budapest (tehát az 1873-ban közigazgatási értelemben is egységessé vált Duna-parti főváros) nemcsak az egyesítő gesztust követően, a színháztörténeti kronológia szerint² az 1875-ben fölépült reprezentatív Népszínház megnyitásától számít színházi városnak, centrumnak, hanem már jóval előbb, gyakorlatilag a 18. század utolsó évtizedeitől ez irányba fejlődtek az ikervárosok.

A színházi központtá válás a 18. század végén, de még a reformkorban sem volt Pest-Buda privilégiuma, hiszen a pesti Német Színház (hivatalos nevén Királyi Városi Színház, Königliche Städtische Theater)³ fölépültéig (1812-ig), sőt, úgy is számolhatunk akár, hogy az első pesti állandó magyar színház, a későbbi Nemzeti Színház 1837 augusztusi megnyitásáig több városunk is számított a közönség és a támogatók színházépítési és -fönntartási buzgalmára. Közülük Pozsony (mint országgyűlési székváros) és a magyar nyelvű közönség arányát tekintve első helyen álló Kolozsvár számított a legjelentősebbnek. De színháztörténetünk első korszakában, a klasszikus vándorszínészet időszakában számontartjuk Székesfehérvár, Kassa, Miskolc vagy éppen Balatonfüred jelentős színházi aktivitását is. A reformkorban azután egyre gyakrabban merült föl a történelmi Magyarország középpontjában található kettős városnak a fővárossá fejlesztése. A politikai–adminisztratív–közigazgatási funkciók mellett a központi / országos / nemzeti intézmények létrehozásának, elhelyezésének kérdései is napirendre kerültek. A felvilágosodás-kor organikus városfejlődése, a korszerű polgári életforma kialakulása a 19. század második–harmadik évtizedétől tudatosabbá, programszerűvé vált. Ennek a folyamatnak lett az eredménye, hogy az 1873-ban immár ténylegesen, minden szinten egységes és gyors ütemben modernizálódó nagyváros, Budapest valóban széles kínálatot szolgáló kulturális főváros lehetett.

A SZÍNHÁZI AKTIVITÁS SZÍNHELYEI 1812 ELŐTT

A színháztörténeti előzmények⁴ a 18. század második felében a gyakorlat több szintjén jelentek meg. Előbb német nyelven játszó hivatásos társulatok érkeztek a budai polgárvárosba, ahol alkalmi – azaz más közfunkcióban használt – tereket vettek igénybe.⁵ A vándor-báb-játékosok és más vásári szórakoztatók produkciói a városi (központi)

tereken, piactereken zajlottak.⁶ Az udvari színházi és koncertkultúrának a birodalmi székvárosból, Bécsből exportált formáinak a karmelita kolostor templomát színházzá átépítve teremtettek helyet: a Várszínház 1787 és 2013 között működött színházként, ezzel a leghosszabb ideig ezt a funkciót betöltő épületünk (volt) Magyarországon. (Sirató 2014, 236; 2015) Az iskolai színjátszás gyakorlata néhány helyen (Budán és Pesten is) tovább folyt és kisebb arányban ugyan, mint Bécsben vagy Pozsonyban, egy-egy nemesi család városi palotája is helyet adott az udvari színjátszás aktuális (német, esetleg olasz nyelvű) produkcióinak.

A Várszínház célszerű kialakítása, későbarokk–klasszicista udvari színházként való működtetése volt az első példája egy új intézmény térbeli, építészeti megjelenésének a budai városszövetben. Később, a közönség nem német anyanyelvű és nem hivatalnoki köreit, azaz a városi polgárokat is megcélzó átalakulási folyamatba illeszkedett a legelső magyar nyelvű hivatásos színházi előadás 1790. október 25-én,⁷ ám ekkor még nem volt elegendően széles a magyar nyelvű színház potenciális közönsége Budán. A Kelemen László vezette első társulat emiatt két nappal később Pesten próbálkozott, ám néhány évadon keresztül zajlott meddő harc után csatlakoztak a vidéket járó vándortársulatok gyorsan szaporodó csapatához. Több újabb kísérlet után majd csak a 19. század második évtizedében tud (akkor sem hosszú időre)⁸ magyar társulat meggyökerezni Pesten – még mindig állandó és színház céljára tervezett épület nélkül.

A játszóhelyek megtalálása vagy kialakítása több (város-tervezési és közönségszociológiai) szempont együttes figyelembevételét követelte meg, ezért érdekes, ha egy magunk elé képzeltek térképen is megpróbáljuk elhelyezni ezeket a pontokat. A változások követésével pontosan kirajzolódik a kettős város, majd később az egyesült főváros színházi topográfiája. (Vö. Sirató 2014) Így láthatjuk, hogyan kerül a színházi gyakorlat előbb a már létező közösségi funkcióknak otthont adó városközpont(ok)ba s később hogyan formálódnak új forgalmi és funkcionális csomópontok a kulturális közintézmények köré.⁹ Ez a folyamat mindmáig szinte változatlanul, bár természetesen történelmileg eltérő dinamikával zajlik.

Előbb (mind Budán, mind a pesti oldalon) fogadók szálái, báltermei fogadták be a korábbi évtizedekben szabad téren, alkalmilag ácsolt, nyitott színpadokon föllépő társulatokat – és nézőiket. Ezzel a színházi szórakozás besorolódott az éppen fejlődésnek indult utazási kultúra és a közösségi események, bálók naptári programjai közé. Ehhez járult még két,

⁶ A (többnyire német, olasz) mutatványosok, bábjátékosok, képmutogatók, vásári komédiások sokadalmakkor keresték a nézőiket a vásártereken. Budán, a Vízivárosban március 1-én, június 27-én, szeptember 14-én és november 30-án, Pesten az akkori Váci út–Ország út–Kerepesi út határolta területen, a Hatvani kapu előtt (a mai Kálvin tér – korábban Széna tér – és a mai Városház park közötti területen) József-, Medárd-, János- és Lipót-napkor tartottak nagyvásárt. (Az 1820-as évektől a Városliget, majd a Városmajor is felbukkan színhelyként.) (Vö. Kolta 1997) Pesten a Váci kapu előtti területen (a mai Bazilika irányában) állt a Hetz-Theater, melyben 1787 és 1796 között állatviadalkat és hasonló látványosságokat rendeztek. 1794 és 1804 között (a mai Vörösmarty tér területén, szintén a várossal akkor még ott állt északi – áci – kapujánál) volt a Kreutzer-Theater, „kracjácros” multságokat kínálva. 1807-ben Budán, a Vízivárosban játszott egy Kolozsvárról érkezett színtársulat a Falk Színházban.

⁷ A Kelemen László vezette első magyar hivatásos társulat bemutatkozó előadása Simai Kristóf Igazházi, egy kegyes jó atya című komédiája volt, melyet október 27-én a pesti Rondellában is eljátszottak. A társulat 1790 ősze és 1796 között próbált nagy nehézségek közepette működésben maradni Pest-Budán.

⁸ A második pesti társulat tagjainak egy része Kolozsvárról rajzott ki 1807 után, folyamatos működésük súlypontja 1813 és 1815 közé esett, amikor a volt szombathelyi tanár, újságíró Kultsár István vezetésével esetenként már az újonnan megnyílt Pesti Német Színházzal is vetélkedhetett a magyar színház.

⁹ Budán az első önálló „színházi” építmény a mintegy ötszáz nézőt befogadó, úgynevezett Reischl-ház volt, melyet a hajóhid budai hídfője közelében álló raktárból alakítottak ki, a mai Várkert Kioszk helyén. Reischl Gáspár nyitotta meg, 1784-ben játszottak itt először magyar nyelven (hazai német anyanyelvű színészek), majd a Kelemen László vezette társulat budai játszóhelye volt 1792 és 1796 között, és a 19. század elején bontották le.

¹⁰ A városfal sorsa az 1780-as években vált visszafordíthatatlanná, amikor a bővülő kereskedelmi forgalom miatt újabb kapukat nyitottak rajta, majd a fal mindkét oldalán megkezdődött a telkek kialakítása és lakóházak, fogadók, raktárak stb. építése. A fal maradványai így kerültek a későbbi átjáróházak belső udvaraira – ahol helyenként ma is láthatók a Kiskörút vonalában. Az 1808-ban fölállított Szépitő Bizottság immár tervszerűen támogatta a városfal megbontását és a városzövet bővítését a korábbi kapuk vonalába sugárútszerű kivezetéseket építve, melyek mentén a város területe és intézményszerkezete fejlődhetett.

¹¹ A körülbelül 500 nézőt befogadni képes Rondella helyére a Régiposta u. 4. számú ház falán emléktábla utal. A színjátszásra (valamelyest) alkalmassá alakított Rondellában 1774 és 1812 között játszottak a német társulatiok, s mellettük alkalmanként a magyarok is. A körbástyát 1815-ben városrendezési okokból elbontották, ezután egészen 1875-ig játszottak (főleg) magyar társulatok a Petőfi által is megénekelt Komló Kertben, a Trattner-házban (a mai Városház utcában).

¹² Kultsár István 1815-ben kiadta Buzdítás a' nemzeti theátrum' felépítésére című röpiratát, és saját tanári fizetéséből és nyugdíjából képzett tőkéjével 1814-ben vásárolt Hatvani utcai (a mai Kossuth Lajos utca és Szép utca kereszteződésének közelében fekvő) telkét Pest vármegyének adományozta e célra, majd 1819-ben meg is tervezette a mintegy 1500 fő befogadó-képességű reménybeli magyar színházat Eberl Károlyal.

a 18. század végén aktuális újjátás: a késő-felvilágosodás polgárnevelő művészetének új dramaturgiája és játékeszközei, melyek a közösségformálásnak és a műveltség terjesztésének gyakorlatát jelentették, továbbá az, hogy a nemzeti identitás gondolatának, politikai filozófiájának megjelenésével a nyelvi művészetek (az irodalom és a színházi játék) kiemelt feladatot is kaptak a polgárok (és a nép) közösségeiből nagyobb, egységes nemzeti közösséget alakító érdekegyesítési és identitáspolitikai kulturális programjában. Amikor ezek a társadalmi folyamatok már valóban áthatották a városi lakosok hétköznapjait és gondolkodását, fölmerült az igény a keretek állandósítására, a céloknak megfelelő új típusú intézmények és a kor követelményeinek és a stílusízlésnek megfelelő épületek létrehozására. Még néhány év–évtized, és a tervek meg is valósulhattak.

SZÍNHÁZI TEREK A REFORMKORI PEST-BUDÁN

Az előbb egy helyen, fölváltva játszó német és magyar társulatok fizetőképes közönsége fokozatosan nőtt, s elsőként (a bécsi udvar támogatásával, amint korábban a Budán kialakított Várszínházat is) a német színjátszásnak emeltek új, Közép-Európában egyedülálló méretű (a birodalmi monumentalitást megtestesítő) klasszicista arculatú nagyszínházat az éppen akkoriban lebontásra ítélt középkori pesti városfalon¹⁰ kívüli piactérre – az említett pesti Német Színházat. Ez a hatalmas (kifűthetetlen és szinte sohasem megtelő) épület 1812 és 1847 között szolgálta a pesti német nyelvű közönséget. Közben a magyar anyanyelvű, később kisebb körben a szerb nyelvű közösség is kezdte kialakítani rendszeres színházi gyakorlatát (főleg a Duna bal partján, Pesten). A régi városfal körbástyája, a Rondella¹¹ csak ideiglenes otthonul szolgált (a pompás színházukba átköltöző németek után) a magyar társulatnak 1813 és 1815 között, de a közönség érdeklődésének növekedésében és a lassacskán élénkülő magyar színi irodalom fellendülésében bízva már ekkor fölmerült egy állandó magyar (nemzeti) színház építésének terve is.¹² Ezt erősítette a következő – immár reformkori – időszakban a magyar nemzeti színház ügyének a felsőbb kultúrpolitikai diskurzusba emelése – legjelesebben Széchenyi István (1832) és Bajza József (1839) műveiben –, minek eredményeképpen valóban elindult a nemzeti színházi mozgalom (melynek színházi–esztétikai programja máig hatóan foglalkoztatja a színházi szakmán túl a kultúrpolitikát és a közvéleményt is). A színház létrehozása ekkor már természetes módon az épület fölépítését is jelentette egyúttal. Széchenyi több más, ország- és városfejlesztő terve között a színházat (is) a Duna partjára képzelte, a leendő Lánchíd pesti hídfőjének északi oldalán, nagyjából ott, ahol ma a Magyar Tudományos Akadémia székháza áll. Polgári színházi vállalkozásként, részvénytársaságként gondolta működni az első pesti magyar színházat, ám a rendszerint közadakozásra építő fejlesztési elképzelések

a reformkorban (s később is) többnyire kudarcot vallottak, tőkeerős „gazda,” azaz az állam, vagy a feudális vármegye szubvenciója nélkül ilyen nagy újításokat nem lehet megvalósítani.

Nem meglepő tehát, hogy az első, kizárólag a magyar nyelvű színjátszást befogadó új épület „hibrid” megoldással készült el – a nemzeti színház létesítésének mozgalma a gazdasági nehézségekre hivatkozva (s nem utoljára a történelemben) a modern polgári–kapitalista és/vagy közösségi (polgári állami) finanszírozási formák helyett feudális keretek között, vármegyei gyűjtés támogatásával indult. S hogy miért is épületet írtunk az előző mondatban, s nem intézményt? Mert az 1837. augusztus 22-én megnyílt Pesti Magyar Színház, bár a sajtó, a kritika már elkészülte előtt, s utána is következetesen nemzetiként írt róla, csak a nemzeti intézményt megalapító országgyűlési törvény elfogadásával, 1840 áprilisában lett hivatalosan is Nemzeti Színház. A (szín)ház tehát állt már 1837-től, de az intézmény csak 1840-ben jött létre.

Az ikervárosok lakosságának gyarapodása igényt teremtett az első állandó színházak mellett a szórakoztatás további intézményeinek a létrehozására is. Már 1838-ban fölépült a Krisztina út (ma körút) Várhegy alatti részén Nötzl Fülöp nyári színekora, az évad többi részében a társulat 1843-ig a Fő utcában játszotta szórakoztató produkcióit a Fogadó az Osztrák Császárhoz színháztermében. 1843-tól 1937-ig működött a Horváth kertben a Budai Színkör, a népszerű zenés műfajok mindenkori otthonaként.

Mind a Színház tér a Német Színházzal és a később mögé, a Duna-partra épült Redoute (Vigadó),¹³ mind a Hatvani kapun kívülre emelt Pesti Magyar (Nemzeti) Színház¹⁴ környezete határozottan hozzájárult a középkorban védő falak közé zárt kereskedőváros 19. század eleji modernizálódásához. A közösségi intézményekhez kapcsolódva korszerűsödtek a városi közösségi szolgáltatások, a közlekedés. A városfejlesztés (funkcionális és esztétikai) programjában az újonnan kialakított városközpontok és közösségi terek már ekkor is fontos szerepet kaptak, alapot teremtve az egyesített fővárost az európai nagyvárosok közé emelő intézmények 1870-es évekbeli föllendülésének.

A városfalakat, bástyákat és kapukat már a napóleoni háborús konjunktúra idején, a század elején szükségtelenné és akadályozónak tekintő, még Bécsből irányított városfejlesztő politika segített Pestnek kilépni a középkori településszerkezet fogságából és lassan elkezdődött a körutas-sugárutas struktúra később valóban világvárosi eredményeket hozó kiépülése. A központként funkcionáló piac- vagy templomterek, azaz a kereskedelmi vagy liturgikus-vallási szempontokból definiált centrumok helyét átvették a polgári életformához, a közigazgatási és a kulturális közintézményekhez kapcsolódó városközpontok. Így, és az eltelt több mint kétszáz év változásaival vált mára a Vörösmarty tér kulturális (és kereskedelmi) központtá a költő tiszteletére emelt szoborcsoporttal és a minden éves könyvveti forgataggal, vagy lett

¹³ *A már a Német Színházzal egyidejűleg a Duna-partra emelendő Vigadó végül (anyagi okokra hivatkozva) csak 1833-ban nyílt meg. Pollack Mihály tervei alapján 1829-ben kezdődött a koncert- és bálteremnek helyet adó klasszicista palota építése. 1849 májusában a pesti Duna-sort a budai Várból lövő Hentzi tábornok ágyúinak áldozatává vált, így e központi terület tájsebé vált a mögötte 1847 februárjában porrá égett Német Színházzal együtt. 1853-ban Hild Józsefet bízták meg az új Vigadó megtervezésével, de forráshiány miatt az építkezés nem kezdődött el. Feszli Frigyes 1859-ben vette át megbízását, s 1860-ban az építési munkák is megkezdődhettek. 1865 elején nyílt meg a Vigadó mai épülete. Belső díszítése további évtizedes munka eredménye.*

¹⁴ *A Pesti Magyar Színház 1837. augusztus 22-én megnyitott, reneszánsz stílusú idéző épületét Zitterbarth Mátyás, a színpadi technikát Telepi György színész, díszletfestő, színműíró tervezte. Az építkezés 1835-ben kezdődött.*

¹⁵ A még 1889-ig virulens pesti német nyelvű színházak közül a második, az 1847-ben leégett Német Színház pótlására szolgáló ideiglenes színház (Nottheater) – mivel továbbra sem volt nemzeti identitás-építő feladata –, folytathatta elődje alapvetően szórakoztató, valamint az európai (német) színházi újításokra frissen reagáló programját, a jóval kisebb színházat immár megtöltő közönsége előtt. Nyolcszögletű faépülete az akkor Újvásártérnek nevezett mai Erzsébet tér területén 1852 és 1870 között működött, főleg zenés műsort (operetteket, Wagner-muzsikát stb.) adva.

a Rákóczi út (akkor Kerepesi) és a Múzeum körút kereszteződése (az Astoria) a pesti városmag egyik közlekedési csomópontja – az első magyar Nemzeti Színházra emlékeztető díszes táblával a buszmegállóban, a modern kereskedelmi központ falán.

ÁLL A NEMZETI SZÍNHÁZ!... A BUDAPESTI SZÍNHÁZSZERVEZET 1837, ILLETVE 1849 UTÁN

A Pesti Magyar Színház megnyitása után nemcsak a fővárosban, hanem országosan is központi szerepet kapott, bár ez a centrális funkció a színházi szféra népszerűségének és nemzeti jelentőségének növekedésével együtt viszonylag hamar megrendült és előbb kétfókusú színházi struktúra kezdett működni, majd pedig egy hosszabb, több évtizedig tartó differenciálódási folyamat zajlott le a közönség életformájának modernizálódásával, polgárosulásával párhuzamosan, mely elvezetett a 19. század végének európai színi és szórakoztató modelljének hazai meghonosodásához.

A nemzeti színház létrehozását és fölépítését célzó kiküzdési–megteremtési történet 1837-ben, illetve 1840-ben sikerrel zárult, de az identitás, a nemzeti és polgári tudatosítás folyamatában a színháznak továbbra is nagyon nagy jelentőséget tulajdonított a politikai és kulturális elit – és a közönség is. A szabadságharc elvesztése 1849 augusztusában a nemzeti programot hozta nehéz helyzetbe, a polgárosítás mozgalma a Habsburg hatalom-visszavételét követően, he eleinte lassabb ütemben is, de tovább haladt. A benuátltság évtizedét követően, 1860, majd nagyobb lendülettel természetesen 1867 után igény támadt a szórakoztatás új formái és intézménytípusai iránt. Az új, immár nem nemzeti színházi program már korábban is fölismerhető volt az évtizedek óta szaporodó városi színházak működésében Pest-Budán kívül. Ezek a városi építésű és fönntartású intézmények bérlőtársulataiknak azt a feladatot szabták, hogy a Nemzeti Színház sikerdarabjain (és esetenként a Nemzeti színész-sztárjainak vendégjátékain) túl főleg szórakoztató, könnyed, zenés műsort adjanak. S ez a polgári színházi program lényegében a később „népszínházi” megjelölt műsorpolitikát jelenti.

Ezt, a kultúrpolitikai terhektől megszabadított színháztípust a magyar hivatásos társulatok közül elsőként Molnár György színész, rendező, színigazgató magántámogatásokból működött színháza képviselte a fővárosban.¹⁵ 1861-től megszakításokkal ugyan, de 1870-ig működött a Budai Népszínház a Lánchíd jobb-parti hídfőjénél egy Mátyás-korabeli faszerkezetű lovardaépület átépítése után. Műsorán látványosságok, vígjátékok, operettek szerepeltek, s bár Molnár színházi programjában szerepelt (ahogyan a Nemzeti Színházban is) a magyar nyelv és drámairodalom művelése–fejlesztése, továbbá a magyar nemzeti identitás erősítése – főképp történeti tárgyú darabokkal, ám a műsor és a játékstílus a polgári szórakoztatás keretein

belül maradt, mentes volt a Nemzeti játékmódjának már ekkor is észrevehetően avuló pátoszától.

Az igazi változást azonban a Népszínház Részvénytársaság által megkezdett építkezés jelezte: a beépülőben lévő Kerepesi útnak a Nemzeti Színházról egy csomópontnyi távolságra emelt hatalmas zenés színház (a bécsi Fellner és Helmer cég első magyarországi épülete) kényszerhelyzetbe hozta az addig „uralkodó,” mintaadó Nemzetit. S nemcsak művészi értelemben, hanem technikai–építészeti szempontból is.¹⁶

A főváros 1873. évi egyesítésének időszakában indult színháztervezés és –építés párhuzamosan haladt a Fővárosi Közmunkák Tanácsának városfejlesztő tevékenységével. Az új színház az éppen kialakítás alatt lévő Nagykörút és az első számú főtengety, a Kerepesi út kereszteződésében lévő fővárosi telken emelkedett. Homlokzata azonban nem a budapesti „Ring,” hanem a folyó felé nézett. A timpanonos-oszlopos neoklasszicista homlokzat szobraival, az épület neoreneszánsz hatást mutató vízszintes osztása és arányai és a felső színpad kubusa a város akkori legnagyobb nyilvános középületének meghatározó jegyeivé váltak.

A Kerepesi út elején álló, akkor már csaknem 40 éves Nemzeti Színház önálló épülete egy korábbi stílusízlést, színháztechnikát és közönségkapcsolati modellt képviselt. A sokkal kisebb és korszerűtlenebb épület nem vehette föl a versenyt a Népszínház pompás és korszerű színpadi és közműtechnikával rendelkező épületével. A Népszínház vízellátását a (mai) Csokonai utcában kialakított víznyomás-torony biztosította, ahonnan szervízalagút vezetett a színházépület hátsó (a körút vonalában lévő) traktusa alá. A pusztító bécsi színháztüz (1881) után a színház tűzbiztonságát, később az elektromos ellátását is megoldották, amikor Budapesten még nem volt váltóáramú elektromos közműhálózat. A Népszínház épületének egyenáramú generátora a később kiépült hálózattól függetlenül működött lényegében az 1964. évi bezárásáig.

A Nemzeti Színház épületének átépítése és korszerűsítése is megkezdődött a Népszínház építésével párhuzamosan. Ez a (nem első, de) teljes átépítés 1876-ban fejeződött be, amikor a színházat beépítették a házsorba, mellé a Múzeum körüti sarok felől egy bérházat emeltek, egy szinttel megmagasították a főhomlokzatot és némileg a színpadtechnikát is korszerűsítették. A Skalnitzky Antal által tervezett neoklasszicista homlokzat szinte rímelt a sokkal nagyobb léptékű Népszínház Duna felé forduló oszloprendjére és timpanonjára.

A Nemzeti Színház ezek után nyomban az épülő¹⁷ Operaházzal szállt versenybe: 1882-ben előbb a nézőtéren, majd 1883 nyarán a színpadtérben is lehetővé vált az elektromos világítás.¹⁸ A technikai fejlesztések segítettek elő, hogy a Paulay Ede igazgatta korszakban (1878–1894) a Nemzeti a magyarországi meiningenizmus¹⁹ legjelentősebb színháza lehessen.

Az Operaház pompás neoreneszánsz palotájának 1884-es megnyitásával a Nemzeti kénytelen volt megválni 1838 óta működött operársulatától és balett-együttesétől, operazenekarától. Csakúgy, mint

¹⁶ Az új intézmény „elvette,” pontosabban egy szerződéssel „átvette” a Nemzetitől az egyik legnépszerűbb műfajt, a népszínművet – s vele együtt annak közönségét is. A Népszínház színpadán az 1870-es évek végén a reformkori polgári érdekegyesítő műfaj lényegében („nótás népszínművé”) alakítva még sikeresebbé vált. Az operett-játársáznak is e színház lett a központja Pesten.

¹⁷ Az építés sarokévei: 1872, a helykijelölő bizottság föllállítása, 1875, az építési munkálatok megkezdése, 1884, a megnyitás.

¹⁸ A Nemzeti Színház nézőterén 1882-ben helyezték el izzólámpákat Zipernowsky Károly tervei szerint. Ekkor azonban még gőzgéppel fejlesztették az áramot, 1883-ban készült el a színházépület mögötti telken az elektrotechnikai gépház, mely azután a színpadi és üzemi világítás áramszükségletét biztosította.

¹⁹ A meiningeni stílus az 1870-es években Meiningenben működött városi-udvari színházból indulva lett egész Európát meghódító, a kor játékmódját, műsorrendjét és stílusesszkeit is megújító irányzat. A klasszikus értékű szövegeket nagy hatású látványelemekkel, a legkorszerűbb fénytechnikával – előbb gáz-, majd villanyvilágítással – adták elő, ösművészeti élményt nyújtva. A drámaszöveg tiszteletében időnként odáig mentek, hogy nem húzták meg azt, még ha a színpadi gesztusok és látványelemek fölöslegessé tették is a szavakkal elmondottakat. ensemble vette át. A meiningeni előadási stílusról újabban lásd *Sirató* (2017. 35; 2024a, 131–33).

²⁰ Az Operaház építészeti és technikai kialakításának szakirodalmából vö. pl. Staud (1984), Borsa és Tolnay (1984), Borsa (2014), Devich (2014), Borsa és Szabó-Filek (2020).

a rendkívül népszerű végigkomponált zenés műfajoktól – az operáktól és a táncjátékoktól, balettektől. A fővárosi közönség felső rétegei is átpártoltak az Operaházba, a színházi előadások a Nemzetiben már nem kínáltak exkluzív, társadalmilag presztízst jelentő alkalmakat. Az újonnan kialakított Sugár út (ma Andrásy út) első szakaszának közepére (a korábbi Hermina térre) emelt Operaház megnyitásakor Európa legkorszerűbb reprezentatív színházépületének számított, különleges technikai megoldásaival a bécsi Asphaleia színházbiztonsági és -technikai cég referenciamunkája lett.²⁰

Az újabb színháztípusok megjelenése, a színjátszás differenciálódásának folyamata tehát előbb az 1860-as években kapott lendületet, amikor a szórakoztatás, majd a nemzeti színjátszás is korábban nem látott házakat töltött meg. 1861-ben a Király utcában megnyílt a Kék Macska, az 1889 után Foliès Caprice néven működött mulató, 1865-ben a még ki nem tűzött körút mentén, a későbbi Vígszínház telkén Tüköry sörgyáros fölépíttette az Új Világ Mulatót, 1869 után rövid ideig német társulatok játszottak a Hirsch Fogadó Varieté Színházában. A német nyelvű közönség még néhány évtizedig láthatott anyanyelvén előadásokat az 1869-től 1889-ig állt Gyapjú utcai (ma Báthory u. 24.) Színházban (Theater an der Wollgasse) és a Hermina téri Színházban (ami 1870-től az Operaház építésének kezdetéig, 1875-ig működött a kiépülő Sugár út mentén). A külvárosokban sorra nyíltak az új színházak: a mai Klauzál téren az István téri Színház (1872), a Városligetben a Miklóssy Színkör (1873), a Városligeti Színkör (az Aréna út – ma Dózsa György út – és az István út sarkán, 1874) és a Hököm Színház (1890). 1886-ban kezdte meg működését Újpesten a Colosseum, 1892-ben pedig Óbudán Goldberger faszínháza (Óbudai Színház, később Kisfaludy Színház). A Nagymező utca 17. alatt a Somossy Orfeum 1894-ben nyitott, s 1922-től rövidebb megszakításokkal Operettszínház játszik a Pesti Broadway középpontjában.

A színházszövet megnőtt. A város bővülésével. Budapest immár az európai nagyvárosok példájára kínálta szolgáltatásait lakóinak (és az ide érkező kereskedőknek, utazóknak).

SZÍNHÁZAK A MILLENNIUM UTÁN

1896. május elsején, a millenniumi ünnepségekhez kapcsolódva nyílt meg a még szinte puszta (későbbi) Szent István körút Margit hídhöz közeli szakaszán a Vígszínház, a Fellner és Helmer bécsi színházépítő firma egyik legjelentősebb, Budapesten a második alkotása. A Vígszínház alapítása és megnyitása is jelentős hatással volt a korábban legfontosabb Nemzeti színház műsorára, stílusára és közönségére: a Víg (nevéhez méltón) a komédia-műsort, majd hamarosan a korszerű új drámákat, magyarokat és külföldieket egyaránt – a Nemzetinél hamarabb vette műsorára. A már az első évtizedben újdonságot jelentő „vígszínházi

stílus” lényegében a lélektani realista színjátszás (Kolozsvárról Budapestre érkezett) változata volt. Az új hang új, a korai szecesszió áramában viharos ízlésváltozást indukált az új modelleket követő közönség körében.

A Népszínház, majd az Operaház, s a századvégen a Vígszínház, s utána a Magyar Színház (1897), majd a Király Színház (1903), az Andrássy úti Színház (Andrássy út 69., 1907), a Paulay Ede utca 35. alatti Parisiana Mulató (sok név- és működtető-váltás után ma Újszínház, 1908), a Népopera – Erkel Színház (1911) és az első világháború végi időszak új színházai, kabaréi immár egy új szemmel tervezett, különösen a pesti, de a budai oldalon is sugárutas-körutas szerkezetben bővülő város új tereire és csomópontjaiba épültek. Izgalmas, új stílusú épületdíszítések, a városi épületek közé térbe vagy házsorba épített színházak lettek karakteressé Budapesten, ahogy szaporodtak a változatossá differenciálódott színházszervezet intézményei. Ahogyan a 20. század első harmada végére lényegében kiépült a később azonos elvek szerint és szerkezetben tovább tágult nagyváros, az állandó színházépületek köre alkalmi vagy funkciót váltó intézményekben és házakban bővült több hullámban. Négy ilyen időszakot tudunk körülhatárolni: 1919 és 1935 között, 1945 és 1949, majd 1967 és 1987 között, s végül 2001 és 2010 között. Ezekon belül a városképi értelemben is meghatározó épületek 1955 előtt, illetve 1988 után jöttek létre.

Ha a teljes folyamatot szeretnék röviden áttekinteni, láthatjuk, hogy a 18. század második felében külön fejlődött Duna-parti városfelekben alkalmi játszóhelyeken jelentek meg a főképp német, kis számban a magyar nyelvű hivatásos társulatok, ugyanakkor a Várszínház már 1787-ben megnyitotta kapuit II. József császári akaratából. A német ajkú magyarországi polgárok és osztrák hivatalnokok által lakott Várban és a Várhegy dunai, illetve krisztinavárosi lábánál kezdtek meg működésüket a polgári városrészek színjátszóhelyei a 19. század első harmadában. Pesten – ahol még ekkor is németajkú többség élt, sőt, a reformkor évtizedében a magyarokét túlszárnyaló számú szerb nemzetiséget regisztrálhatunk – előbb a középkori falakon kívülre kerültek a polgárosodó város új közösségi intézményei (nemcsak a vásárterek vagy a járványkórház, a száláikat szintársulatoknak átengedő fogadók, de a színházak is). A 19. század második évtizedétől az átépülő városszerkezet tengelyek mentén törte át a zárt formát, s az újonnan emelt nagy színházépületek, az első színházak ennek a szerkezetnek a rácspontjain épültek föl (a pesti Német Színház és a Pesti Magyar Színház / 1840-től Nemzeti Színház). Az 1860-as évektől konszolidálódott hatalmi és átalakuló–modernizálódó társadalmi–kulturális helyzetben a népszínházak megjelenésével bővült először Budán és Pesten is a színházi szervezet, s az 1873-ban egyesített főváros 1875-től meggyorsult színházépítkezései (is) egészen új várost, egy közép-európai világvárost alakítottak ki.

²¹ A nézőterek a hagyományos (dobozszínpaddal szemben többszintes patkó alakú auditoriummal épült) színházépületekben is rendszerint szűkültek, a felújítások, átépítések során, az egy főre jutó térigény megnövekedése okán.

²² Az 1877-ben Múcsarnoknak épült, mai MKE-épületben, az Andrássy út 69-ben 1907-től Modern Színpad Cabaret, 1918-tól Andrásy úti Színház, 1924–1925, majd 1937–1941 a Nemzeti Színház Kamaraszínháza, 1926–1937 és 1941–1944 ismét Andrásy úti Színház. 1949-től Állami Bábszínház, majd 1992 óta Budapest Bábszínház.

²³ Bethlen Gábor tér 3. 1929–1937-ig színházként, majd 1986 filmszínházként működött. 1988–1996 között a Rock Színház próbaterme és raktárai működtek itt. A Közép-Európa Táncszínház 1996-ban költözött az épületbe, ahol önálló intézményként 2012-től működik újra a Bethlen téri Színház.

²⁴ Royal Orfeum, 1908–1935, Royal Színház, majd 1941-től Royal Revüszínház néven. 1945–1949 Royal Revü Varieté, 1951-ig Fővárosi Varieté, 1953-ig Fővárosi Vig Színház.

²⁵ Petőfi Sándor (korábban Koronaherceg) u. 6. A szecessziós bérház belső udvarára épült teret eredetileg mozinak szánták, de végül kabaréként és színházként kapott működési engedélyt. 1916–1917-ben Bárdos Artúr Modern Színpada, majd 1917–1951 között a Belvárosi Színház tartotta itt előadásait. A színház 1951–1982 között volt a Nemzeti Színház kamaraszínháza, már Katona József Színház néven.

SZÍNHÁZI TEREK VÁLTOZATOS FORMÁI A 20-21. SZÁZADBAN

A 19. századi és a 20. század eleji színházépítések után az elmúlt évtizedekben az új játszóhelyek megjelenésének különféle megoldásaival találkozhatunk. A (mindenkori) gazdasági nehézségek ellenére elkészült néhány olyan új, önálló (speciális funkciójú) színházi tér, melyek építészeti és játéktér-tervezési és -szervezés szempontból kifejezik koruk alkotóinak és közönségének aktuális igényeit. Teljesen új épületként (az új Nemzeti Színházon kívül) lényegében egyedülálló a Zoboki – Demeter és Társaik Építésziroda által tervezett, 2005-ben megnyílt Művészetek Palotája, melynek kulturális funkciói közé a Fesztivál Színház (elsősorban táncszínházi előadások számára) szervesen illeszkedik. A Bartók Béla Hangversenyerem színpadi tere és technikája ugyan nem felel meg tökéletesen egy teljes színházi / opera- vagy balett-produkció igényeinek és kívánalmainak, mégis nagy érdeklődést kiváltó előadások születnek (illetve kerülnek színre) ott. A legjellemzőbb azonban az, hogy funkcióváltással kapnak új helyet azok az új, alternatív működési módot választó együttesek, amelyek amúgy sem a „köszínházi” társulati és repertoárjátásra berendezkedett, „hagyományos” ízlésű közönséget kiszolgáló alkotási folyamatot választották. Vannak ezek között egyetemi (amatőr- vagy félamatőr) színházak, mozgásszínházi, illetve ma már testszínházi (physical theatre) együttesek, magánszínházak (melyek fővárosi játszóhelyet, bázist keresnek a vándorszínházi működés mellé). S vannak azok a kísérleti előadásokat létrehozó műhelyek, amelyek számára a variábilis, az egyes előadásokhoz alkalmazott játéktér az egyik legfontosabb szempont.

Ezeknek az új és még újabb igényeknek a megjelenése, valamint kapcsolódóan a közönség életkori csoportjainak és/vagy érdeklődési köreinek változása is inspirálja a színházi terek változatos skálájának működését a nagyvárosi léttérben.

A legtöbb esetben korábbi kisszínházak (kabarészínházak, mulatók) alakultak, alakulnak át kísérleti műhelyekké, általában kis befogadóképességű nézőterekkel.²¹ Történeti példának lehet a ma Budapest Bábszínházként ismert teátrum.²² Ilyen megoldást választottak például a Bethlen téri Színházat²³ 2012-ben, részben befogadó színházként újra játékbá hozó Közép-Európa Táncszínház alapítói. De a Centrál Színház helyén is mulató működött korábban, s a mai nagykörüti Madách Színház helyén állt épület is orfeum, később varieté volt eredetileg.²⁴ Korábbi nagyszínházak kamaraszínpadai váltak önálló intézménnyé az évtizedek során – ezen átalakulások közül a legfontosabb (a színházi struktúrát átformáló) színháztörténeti esemény a Petőfi Sándor utcai²⁵ Katona József Színház 1982. január 1-jei független művész-színház-zá válása volt. Más megoldásként egyes városi (kerületi) művelődési házak, kultúrotthonok többfunkciós színpadait fejlesztették, korsze-

rűsítették technikailag a színházi igényeknek megfelelően, amelyre országszerte is számos példát találhatunk Tatabányától Dunaújvárosig, Szombathelytől Zalaegerszegig.²⁶ Az egyik legújabb²⁷ és legkorszerűbb, a főváros 13. kerületében épült létesítmény, a jelenleg RaM-ArT Színház nevet viselő intézmény is többfunkciós közösségi tér és élményszínház (a RaM a Radnóti Miklós Művelődési Központ nevet rövidítő mozaikszó). A másik kézenfekvőnek tűnő megoldás régi mozik (kis alapterületű színpaddal rendelkező) színházzá alakítása. Ez is több budapesti (és vidéki) játszóhelyet eredményezett az 1980-as évektől.²⁸

Ismét más úton alakultak színházak az egyetemeken. Köztük a Ze-neakadémia (1907) kisszínpada (Solti György Kamaraterem), vagy a Szkéné, a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemen (1961), továbbá a budai Várszínházhoz hasonlóan templomból (imateremből) átépített (s már nem működő) Egyetemi Színpad (Eötvös Loránd Tudományegyetem, 1957–1991; lásd legújabban Nánay 2007), és az Ódry Színpad (Színház- és Filmművészeti Egyetem, 1959–2024; lásd legújabban Sirató 2024b), „klasszikus” módszer volt egyes alagsori terek színházzá alakítása is. A Pinceszínház (Török Pál u. 3.) esetében több különféle (szórakozóhely, óvóhely, művelődési otthon, bábszínház, ifjúsági színház) funkciók váltakozása után. De a Katona József Színház például két pincét is működtet (Kamra, Ferenciek tere 4., Sufni, Petőfi Sándor u. 6.), Színházi próbatermek és raktárak, sportlétesítmények (sportcsarnokok, stadionok), rozsdáövezetek, vagy akár bevásárlóközpontok tereinek rendeltetése is megváltozhat, helyet adva az előadóművészeteknek. Így jött létre például az Artus Kortárs Művészeti Stúdió (1985), a Bárka Színház (1996–2014) a Ludovika Katonai Akadémia volt vívótermében, a Trafó – Kortárs Művészetek Háza (1998) a ferencvárosi Liliom utcában, az UP [Újpesti Piac] Rendezvénytér (2018), a nemrégiben (újra) átépített Nemzeti Táncszínház (2019), az egykori Ganz Gyár kulturális használatba vett területén, a Millenáris Parkban, vagy a Vidám Színpad a GOBUDA Mall Bécsi úti épületében (2013), amint születnek nagyszabású, látványos zenés produkciók a Papp László Sportarénában (2003), a Tüskecsarnokban (2014), vagy az újonnan épült MVM Dome-ban (2021) is.

A különleges természeti adottságokkal bíró Budapesten a szabadtéri játszóhelyek is fontos szerepet kaptak a város életében (pl. Margitszigeti Színház/Szabadtéri Színpad, [1929] 1938 – vö. Sárdi 1995 –, Budai Parkszínpad, 1958, Városmajori Szabadtéri Színpad [1922-től mozi, 1950 után többször átalakított színház]).

Ahogy a színházcsinálók (majd a nyomukban lassan a nézők) elképzelései, igényei és ízlése változik, úgy jelennek meg új intézménytípusok és játékterek a város szövetében. A szinte bármilyen építészeti térben elhelyezhető black boxok mellett ma már gyakran találkozunk site specific (helyspecifikus), egyszeri, alkalmi térhasználattal, avagy „talált” térben (az utcán, kirakatban, bérházak belső udvarain, vagy

²⁶ *Budapesti példánk lehet a József Attila Színház (épült 1950-ben, az önálló színház 1956-ban kezd itt játszani), s a külső kerületek multi-funkciós létesítményeiben otthonra lelt kisebb magán-színházak.*

²⁷ *A RaM Colosseum tojásdad alakú színházát magába foglaló épület 2011-ben nyílt meg.*

²⁸ *A teljesség igénye nélkül a számos példa közül csak néhány: többszöri átalakulás közben mozi működött a Józsefvárosi Színház épületében, eredetileg filmszínház volt a mai Karinthy Színház (1988), (a mai) Belvárosi Színház (2004), az Átrium Film – Színház (2012).*

kiürült gangjain, volt lakótereiben, múzeumok kiállítótermeiben, ókori vagy középkori romok között zajló performatív eseményekkel. A városi élettér időnként művészi térré akkumulálódik körülöttünk.

HOL VOLT ÉS HOL VAN A NEMZETI SZÍNHÁZ?

Érdekes téma – s nem csak a kutató számára –, ami a közvéleményt is élénken foglalkoztatja, hogy hol volt és hol van a Nemzeti Színház. (Lásd Kerényi 1987, Szekér 1987) Az „első színházunk” elhelyezésének története valóban izgalmas és meglehetősen bonyodalmas. Nemcsak a valaha állt színházak, hanem a kudarcok nyomán létrejött hiatusok, tájsebek históriája is érdemes a figyelmünkre.

Ha csak röviden is, de fölidézzük a magyar Nemzeti Színház históriáját, föltűnik, hogy az intézmény fizikai megvalósulása, illetve a korról korra változó strukturális, művészeti és társadalmi funkcióinak betöltése közt mindvégig feszültség uralkodott. A magyar nyelvű, korszerű hivatásos együttes és műsora, közönsége otthonául szánt reprezentatív épület sem az intézmény működésének a reformkorra Pest-Buda központúvá lett Magyarországon való kezdete előtt, sem pedig a Pesti Magyar Színházban programszerűen megkezdett színházcsinálás nemzeti romantikus fölívelését követően nem teremtődtek meg az anyagi feltételei. Ezért nem valósult meg sem Kultsár, sem Széchenyi színházterve, s ezért vonatkozott deklaráltan is az 1840. évi XLIV. törvénycikk a pesti Magyar Színházra, amit az országgyűlés államosító gesztussal vett nemzeti kezelésbe. A továbbiakban egészen 2002-ig nem sikerült saját, eredetileg is a Nemzeti Színháznak szánt épületet kapnia az intézménynek. A Kerepesi út elején állt, 1837 augusztusára elkészült klasszicista épületet 1874–1875-ben (Skalnitzky Antal tervei szerint) neoreneszánsz stílusban építették át, egyidejűleg betagolták a kialakuló sugárút házsorába. A 20. század elejére már korszerűtlenné és tűzveszélyessé vált házat a bezárás fenyegette, 1908-ban a társulat átköltözött hát az 1875-ben a Fellner és Helmer cég tervei alapján emelt Népszínházba (amelynek vezetői és társulata sok évtizedes sikeres működés után a századforduló éveire anyagi és művészi csődbe jutottak – elsősorban a közönség ízlésfordulata okán). Az első pesti magyar színház épületét 1913-ban le is bontották, illetve ugyanarra a telekre írták ki az első tervpályázatot 1912-ben, ami azonban a háborús időszakban nem valósulhatott meg, amint a sok-sok későbbi pályázat nyertes tervei sem épültek föl.

Ha a város térképén keressük meg a színházépületek helyét, kiténik, hogy az elsőtől a maiig a nemzet első színházának elhelyezése a városszerkezet változását híven követő utat járt be. A Kultsár-terv (1819) még a középkori város belsejében keresett helyet az új, polgári művészeti–közkulturális intézménynek, Széchenyi a régi városfalon kívülre, de az új, folyami–százazföldi csomópontnak álmodott pesti Lánchíd-fő mellé állította volna a nemzet színházát. A Pesti Magyar Színház 1837-ben

a (ma a Kiskörút nyugati oldalán a középkori eredetű Belvárost lezáró) korábbi pesti városfalon kívül (a Hatvani kapu előterében) épült. A Népszínházat az éppen tervezés alatt álló Nagykörút és a Kerepesi (ma Rákóczi) út csomópontjába emelték, tehát egy „körrel” kijebb. S az akkor már 90 éves (téglafalazású), mind a második háborúban, mind 1956 őszén sérüléseket szenvedett épületnek a 20. századi városi közlekedésfejlesztés nagyvállalkozásának számító metróépítkezés volt a veszte.²⁹ Amikor 1964-ben a felszíni csatlakozás építése során a fúrópajzs a Blaha Lujza tér alá ért, az altalaj fölött elhelyezkedő volt Duna-ági kavicságy a rezgéseket a téglafalú nagyszínház szerkezetének továbbította, s az épület főfala hosszanti irányban, az akkori technológiával helyreállíthatatlanul megrepedt. A házat le kellett bontani. A Nemzeti társulata ideiglenes helyéről (Rádus Mozi, ma Thália Színház) két évad elteltével költözött be a szocreál stílusban átépített Magyar Színházba (1897, ma Hevesi Sándor tér). Ez az épület a Nagykörúton kívül eső első városszerkezeti térbe került Fellner–Helmer -tervek szerint az előző századvégen – egy kis körrel ismét kijebb léptünk tehát.

Végül az 1960-as évek kezdetétől már a Városliget szélére, a Felvonulási térre, a Dózsa György út vonalára szóltak a Nemzeti Színház-pályázatok, s csak az 1990-es évektől próbálták a reprezentatív házat a pesti vagy a budai városközpontba (az Erzsébet térre, a Budai Várba) (vissza)helyeztetni (sikertelenül). A 2000 és 2002 közt fölépült első par excellence Nemzeti Színház -épületünk elhelyezése a Millenniumi Városcsopontban, a Duna partján, de az ún. Külső körút vonalában mind Széchenyi eredeti elképzelésének, mind a sugaras–körutas városszerkezetben egyre kijebb „költöző” új városi centrumok és középületek trendjének megfelel. Igaz, az épület külső és belső képe s szerkezete nem eléggé korszerű, nem 21. századi, hanem sokkal avultabb ideálokat követ, mégis ez a Siklós Mária tervezte, neo-eklektikus (?) Nemzeti lesz a színház otthona a következő 50–100 évben.

A Nemzeti Színház (és épülete) históriájának követésével arra is választ találunk, hogy miért okoz máig traumát a városszerkezet egyes pontjain, hogy nincsen ott a színház. Az első ilyen helyszín a mai Astoria-csomópont. Az ott álló, szépen kidolgozott emléktábla ma már természetesen nem ébreszt személyes emlékeket a lakókban és az utazókban, de (ahogyan a nem messze lévő Nemzeti Múzeum és kertje, különösen utóbbinak 1848. március 15-i eseménytörténete) emblematisz nemzeti történelmi helyszín minden magyar számára. A Nemzeti Színház második (kölcönvett) otthonának hűlt helye már sokkal nagyobb érzelmi (néha politikai) hullámokat vet. A Blaha Lujza téri épület lebontása (fölobbantása) mély nyomokat hagyott több generáció emlékezetében. A hely azért is maradt meg ilyen erősen a rombolás, a pusztítás tetthelyeként, mert a lebontott Nemzeti helyére nem épült semmiféle új (kulturális) intézmény. Az új, a hiány helye maradt a Blaha Lujza tér (melynek neve is a Népszínház ünnepelt

²⁹ Vö. *Dőlt falak, dült szívek. A Nemzeti Színház testéről – és lelkeről, virtuális kiállítás, https://mml.gov.hu/mml/ol/virtualis_kiallitas/dolt_falak_dult_szivek_a_nemzeti_szinhaz_testerol_es_lelkerol*

³⁰ *Melocco Miklós, Bencsik István, Marton László, Kligl Sándor és Párkányi Raab Péter alkotásai.*

énekesnőjére, „a nemzet csalogányá”-ra, a Nemzeti örökös tagjára emlékeztet, aki a főváros Tanácsától még életében, 70. születésnapjára kapta a sikerei és lakása helyszínéül szolgáló tér ünnepélyes átnevezését, pontosabban elnevezését). A Hevesi Sándor téren álló (ma) Pesti Magyar Színház a Vígszínház „kistestvéreinek” épült Láng Adolf tervei szerint, ahhoz hasonló neobarokkos díszítésekkel és bejárati kupolával. Az épületet a Népszínház lebontásakor kezdték átépíteni, korszerűsíteni a Nemzeti társulata számára. 1966-ra készült el a két szinttel megemelt, nagyobb alapterületűre bővített, új, Zsolnai–pirogránitból készült dombormű-homlokzatot kapott színház Azbej Sándor tervei szerint. A színházat az új Nemzeti építésének utolsó szakaszában, annak átadása előtt nevezték át (vissza) Pesti Magyar Színházzá, hogy az egyenes jogutódlást megakadályozzák.

A Nemzeti Színház építésére sorra több pályázatot is kiírtak az 1965-öt követő évtizedekben, ám – főképp anyagi okokból – egyik terv sem valósult meg. A rendszerváltozás után az aktuális kormányok határozottan kiálltak a Nemzeti fölépítése mellett, ám csak újabb fiókban maradó tervekre futotta. 1997-ben azután nemzetközi zsűri fogadta el Bán Ferencnek az Erzsébet térre vonatkozó építészeti tervét és meg is kezdődött a kivitelezés. 1998 őszén azonban az új kormány leállította a munkálatokat – ennek „eredménye” az Erzsébet téri „gödör,” a most Akvárium néven működő szórakozóhely, ami egy meg nem valósult Nemzeti Színház betonalapja. Újabb hiátus, egy „negatív épület” Nemzeti Színház helyett.

Amikor végül megnyílt a Duna-parton álló Nemzeti Színház, az épületet övező park (tervezte Török Péter) és szoborpark³⁰ igyekszik fölidézni a korábbi épületek és alkotók emlékét.

A Nemzeti Színház elhelyezésének vizsgálata, s az ismert színháztopográfiai adatoknak (az 1768 és 2024 közt eltelt több mint 250 év mintegy 200 színházi játszóhelyének kronológiai és topográfiai adatainak) statisztikailag értékelhető rendezése nyomán meglehetősen összetett, mégis világos vonalakat adó kép rajzolódik ki Budapest színházi földrajzáról. Egyértelmű összefüggés mutatkozik a színházépületek, az állandó játszóhelyek elhelyezkedése (működési periódusai) és a városszerkezet változási folyamatai között, bizonyítékául annak, hogy a színház nem egyszerűen az alkotók szándékaiból létrejövő művészeti intézmény, hanem a közösségi életbe, sőt a közigazgatási rendbe ágyazott társadalmi intézmény is. A teátrum-földrajzi áttekintésnek így a színház történet szempontjából is van jelentősége, csakúgy, mint az összegyűjtött adatoknak a várostörténeti kutatásokban.

IRODALOM

Bajza József. 1839. *Szózat a pesti magyar színház ügyében*. Buda: Magyar Királyi Egyetem.

Borsa Miklós és Tolnay Pál. 1984. *Az ismeretlen Operaház*. Budapest: Műszaki Könyvkiadó.

Borsa Miklós. 2014. *A Dalszínháztól az Operaházig – Az Operaház épületének története 1870–1884–2014*. Budapest: szerzői kiadás.

Borsa Miklós és Szabó-Jilek Iván. 2020. *Tűzben született – A korszakteremtő Asphaleia színpad története*. Budapest: Szabó-Jilek Kft.

Devich Márton, szerk. 2014 *Az Operaház története kezdetektől napjainkig*. Budapest: Helikon Kiadó.

Gajdó Tamás, szerk. 2001. *Magyar színháztörténet 1873–1920*. Budapest: Magyar Könyvklub – Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet.

Gajdó Tamás, szerk. é. n. [2005]. *Magyar színháztörténet 1920–1949*. Budapest: Magyar Könyvklub.

Kerényi Ferenc, szerk. 1987. *A Nemzeti Színház 150 éve*. Budapest: Gondolat Kiadó.

Kerényi Ferenc, szerk. 1990. *Magyar színháztörténet 1790–1873*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Kolta Magdolna. 1997. „Képmutogatók Pest-Budán.” *Budapesti Negyed* 5 (1): 5–30.

Kultsár István. 1815. *Buzdítás a' nemzeti theátrum' felépítésére*. Budapest: Brettner János Tamás.

Nánay István. 2007. *Profán szentély – Színpad a kápolnában*. Pécs: Alexandra Kiadó.

Sárdi Mihály, szerk. 1995. *A Margitszigeti Szabadtéri Színpad története, 1938–1993*. Budapest: Szabad Tér. Sirató Ildikó. 2014. „Budapest teátrum-földrajza. Színház a város terében” in *Tér(v)iszonyok és térkép(zet)ek*, sorozatszerkesztő Boka László, szerkesztette Bíró Csilla és Visy Beatrix, 234–45. Budapest: Bibliotheca Nationalis Hungariae – Gondolat Kiadó.

Sirató Ildikó. 2015. „Requiem? A Várszínház históriája.” *Színpad* 11 (1): 37–40.

Sirató Ildikó. 2017. „Aranykor. A meiningenizmus a Nemzetiben – az 1860-as évektől a Millenniumig. Nemzeti-történet harmadik rész.” *Nemzeti Magazin*, 5 (3): 34–39. https://nemzetisinhaz.hu/uploads/files/folyoirat/nm_V_3.pdf.

Sirató Ildikó. 2024a. *A magyar színháztörténet rövid története*. Budapest: Holnap Kiadó

Sirató Ildikó. 2024b. „Oltár vagy színpad? Az Ódry Színpad történetéből (1959–2024).” *Színpad* 20 (3): 51–54.

Staud Géza, szerk. 1984. *A budapesti Operaház 100 éve*. Budapest: Zeneműkiadó.

Széchenyi István. 1832. *Magyar játékszínről*. Pest: Fűskúti Landerer.

Székely György és Kerényi Ferenc, szerk. 1994. *Magyar színházművészeti lexikon*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Szekér László. 1987. *A Nemzeti Színház építésének 150 éves története*. Budapest: Műszaki Könyvkiadó.

